

УДК 149.37.056/11-264.31

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.25>**О. А. Вовченко**кандидат психологічних наук, докторант
Інститут спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національна академія педагогічних наук України

ДЕТЕРМІНАНТИ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Статтю присвячено вирішенню проблеми впливу менталітету та автентичних етнічних архетипів на формування системи спеціальної освіти та спеціальної психології в контексті навчання і виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку. Варто відзначити, що головний акцент статті робиться на те, що, пристосовуючись до соціальних умов, особистість розвиває в собі переважно саме ті риси характеру, які дозволяють їй почуватися комфортно в такому суспільстві, але поряд із цим вона підсвідомо засвоює пріоритетні та провідні норми, правила, поведінкові реакції саме того народу, де зростає, виховується, набуває психологічної зрілості. Унікальність та новітність дослідження полягає у розкритті феномена архетипу як однієї з детермінант формування і розвитку сучасної спеціальної психології в Україні, зокрема особливостей психологічного супроводу таких осіб та ставлення до них українського соціуму. Архетипи містять у собі особистісні та соціальні складники характеристики, що впливають на визначення та самоідентифікацію суспільства та всіх його систем. Він є своєрідним підґрунтям для продукування певних характеристик діяльності, зокрема навчання, виховання, супроводу осіб з особливостями розвитку та загалом ставлення соціуму до осіб з особливими потребами.

Автором визначено стан розробленості проблеми та основні концептуальні підходи до її дослідження. Охарактеризовано стан сучасної спеціальної психології та спеціальної педагогіки в контексті дослідження архетиповості українського суспільства. Автором розглянуто два основні методологічні підходи до розуміння феномена формування і впливу автентичних архетипів та способів їх збереження, відтворення з подальшою імплементацією у кругообіг системи навчання і виховання: «ситуативний», або «конструктивістський» та «природно-історичний».

Відповідно до наукових досліджень у статті автором запропоновано розгляд етнонаціональних архетипів у системі спеціальної педагогіки і психології в Україні через чотири компоненти: емоційний, когнітивний, культурно-історичний та соціальний. Також зазначено, що кожен з чотирьох компонентів можна додатково розглядати за рівнями прояву, формою та умовами вияву.

Ключові слова: особа з особливостями психофізичного розвитку, менталітет, етнічний архетип, спеціальна психологія, спеціальна педагогіка, психологічний супровід осіб з особливими потребами.

Отримавши незалежність, Україна опинилась перед вибором власної стратегії розвитку, яку вже здійснили багато країн Західної Європи. Україна демократизується, оновлюється, впевнено йдучи до європейського простору. У нових умовах постає проблема переосмислення власної історії, всіх суспільних процесів та інститутів. Однією з важливих рушійних сил у зміцненні державності стає український менталітет.

Постановка проблеми. Більшість психологів визначають менталітет як доведений до підсвідомого автоматизму тип мислення, виявлення якого є система цінностей, що виступають фундаментом змісту буття спільноти та окремої людини. Менталітет актуалізується у змісті будь-якої діяльності народу (а також його окремих представників), починаючи від спілкування і закінчуючи самопізнанням. Зміни в менталітеті, зумовлені природними і соціально-історичними

чинниками, відбуваються дуже повільно і майже непомітно.

Фундаментом менталітету є архетипи – безсвідомі колективні уявлення, які, на думку сучасних учених, успадковуються біологічно [4]. Архетипи втілюються в образах, символах, міфах – у всіх сферах духовного життя певної спільноти, визначають специфіку світобачення, картини світу та психологію особистості.

Український архетип – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність сприймання подібного напрямку думок та співпереживання етнічних почуттів. Це також побудова системи ставлень і дій у різних психоемоційних ситуаціях. У такий спосіб особистість визначає своє місце в суспільстві і засвоює способи поведінки всередині і поза своєю групою, що притаманні етнічним зразкам поведінки власне свого автентичного роду.

Тому метою статті є дослідження феномена архетипу як однієї з детермінант формування і розвитку сучасної спеціальної психології в Україні. Це досить новий та дискусійний науковий аспект, зокрема, питання щодо самобутності психологічного напрямку в контексті впливу архетипів та менталітету, та аспект дослідження впливу архетипів на ставлення суспільства до осіб з особливостями психофізичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Здебільшого наукова категорія «архетип» вважається психологічною категорією і є добре дослідженою як усталений образ бачення світу. Вона розглядається з різних методологічних позицій у працях психологів О. Артем'євої, Ф. Василюка, О. Верніка, В. Зінченка, Дж. Келлі, Д. Леонтьєва, У. Найссера, Ж. Піаже, В. Петренка, С. Симоненко, С. Смірнова, Т. Титаренко та ін. Вивченням архетипів як колективного несвідомого певної групи осіб займалися такі вчені, як М. Бодкін, Ж. Дюран, М. Еліаде, Е. Мелетинський, Е. Нойман, К.-Л. Стросс, Н. Фрай та ін. У своїх роботах роль та вплив архетипів на соціальну дійсність досліджували Г. Бедненко, Н. Гаєвська, О. Донченко, Є. Мелетинський, О. Потебня, О. Романенко, К. Юнг.

Однак багато питань, пов'язаних з проблемою визначення змісту та структури українського архетипу, його впливу на становлення спеціальної освіти і психології, на формування ставлення до осіб з особливими потребами, роллю у стереотипах системи навчання та виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, залишаються поки що актуальними та малодослідженими.

Теоретико-методологічною основою вирішення зазначених проблем можуть слугувати роботи українських науковців: Е. Афоніна, О. Валевського, О. Донченко, В. Кременя, О. Литвиненка, В. Лозового, Г. Нестеренко, В. Огнев'юка, Д. Пагани та інших, в яких проаналізовані освітні виміри та психічні рівні впливу колективного несвідомого на становлення спеціальної освіти та ставлення суспільства до такої категорії осіб.

У сучасній психологічній науці є два основні методологічні підходи до розуміння феномена формування і впливу автентичних архетипів та способів їх збереження, відтворення з подальшою імплементацією у кругообіг системи навчання і виховання:

- 1) «ситуативний», або «конструктивістський»;
- 2) «природно-історичний» [2, с. 107; 3, с. 98; 5].

Конструктивістський («ситуативний») підхід ґрунтується на запереченні або мінімізації ролі етнічного чи ментального чинника в освітніх процесах, стверджуючи штучність ідентифікації за спільними образами колективного несвідомого, і їх появу внаслідок конструювання елітами, що

переслідують свої інтереси, певних історико-культурних міфів про спільну історичну долю, культурну спорідненість етносів тощо. Серед головних теоретичних положень цього підходу варто відзначити такі аспекти та наукові доробки:

- ментальність та етнічний архетип є винайденим, уявним, вигаданим феноменом, оскільки «члени етнічної спільноти не можуть бути знайомі особисто чи навіть чути один про одного». Тому не існує і впливу на систему освіти чи будь-який інший суспільний інститут [2, с. 67];

- етнічний архетип, як і ментальність, має мінливий характер, оскільки може і посилюватися, і послаблюватися, і завмирати, і відроджуватися, і взагалі змінюватися. Інститут суспільства є явищем стабільним, тому нестабільне явище, як-то архетип, не має впливу на стабільне, вважають представники цього підходу. Таким чином, архетип не впливає на освітній процес [3, с. 91];

- архетип характеризується набутиим і ситуаційним характером, оскільки особистість залежно від ситуації може приховувати чи демонструвати свій менталітет. Тому базувати та досліджувати ставлення до осіб з особливими потребами на ґрунті «змінної перемінної» не є доцільним і видається досить футуристичним [1];

- менталітет, як і архетип, є чимось похідним від соціального, породженням процесу модернізації, реакцією на процеси глобалізації, універсальності та стандартизації. Отже, і тенденції у спеціальній психології та спеціальній освіті не залежать від колективного несвідомого, а зумовлені модернізаційними тенденціями, світовими змінами та реакцією на потреби простору й часу [3, с. 95];

- архетип є лише однією з багатьох ідентичностей та формуючих елементів особистості, тому не може цілком визначати вектори ставлення до особистості з особливими потребами чи мати вплив на такий глобальний процес, як система навчання та виховання людини [2, с. 97].

Природно-історичний підхід підкреслює роль історичної сталості менталітету та автентичного архетипу, які мають глибинні історичні, культурні та символічні корені належності індивідів до спільного роду. Представники зазначеного підходу доводять та науково обґрунтовують такі аспекти:

- початковими, вихідними «цеглинами» наявних суспільних інститутів, зокрема й системи навчання і виховання, є архетипи – це прадавні форми реагування на світ та людей у ньому [4];

- менталітет та архетип характеризуються вродженим характером і передаються із покоління в покоління [1; 5];

- етнічний зв'язок є найважливішим за будь-який інший зв'язок, а менталітет є визначальним чинником реформ, модернізацій та змін/або застою у будь-якій сфері життя суспільства, окремо й у спеціальній психології та педагогіці [4];

– архетипи є успадкованими і задовольняють «глибинні природні потреби особистості» [5];

– архетип – це споконвічний, природний, реальний, стабільний і загалом позитивний феномен, в основу якого покладено спільне походження та спільні зразки поведінки, дій, виборів людини [1].

У сучасній Україні природно-історичний підхід та його концептуальні засади залишаються несуттєвим чинником суспільного життя, але за результатами соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України близько 40% опитаних вважають себе насамперед представниками свого етносу чи жителями села, району, міста чи області, де вони народилися і зараз проживають [4], що є суттєвим показником значимості питання ментальності та самоналежності. Є також і велика кількість критики щодо цього підходу, але слід зауважити, що представники зазначеного підходу висувують цілу низку аргументів, з якими не можна погодитися. Так, Г. Касьянов зауважує, що в будь-якому суспільстві (модерному чи архаїчному) особистість з дитинства відчуває духовний зв'язок з членами своєї етнічної, культурної чи мовної спільноти, зв'язок, що має для неї велике емотивне значення, залишається з нею протягом усього життя, незалежно від того, усвідомлений він чи ні [2, с. 110]. Крім того, цей зв'язок, що ми визначаємо та описуємо через автентичні архетипи, певною мірою може служити основою для створення суспільних чи освітніх традицій. Навіть у тих випадках, коли такі зв'язки не мають великого значення у повсякденному житті особистості, їх вплив на підсвідомому рівні може бути досить великим, зокрема й виражатися у ставленні до осіб з особливими потребами, створенні відповідних законодавчих норм тощо.

Культуролог М. Робертсон зауважив, що глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчувають зовсім по-різному. Представники різних етносів мають низку розбіжностей у багатьох сферах суспільного життя, зокрема і в питаннях навчання і виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку, оскільки кожен представник того чи іншого етносу має свій набір архетипів, образів, які закріплені в його свідомості і формують унікальність його світобачення, світосприйняття, впливаючи на ідентичність, спосіб дій та поведінки. Вчений зазначав, що це структурна передумова образів, які наявні у сфері колективного несвідомого; це архів спадкової пам'яті, який закріплений роками в певних образах і символах, апелює до якого викликає у членів одного етносу однакові несвідомі асоціації і передається за допомогою культурного спадку (картин, пісень, скульптур, художніх творів, системи освіти та ін.).

В. Левицький у своїх дослідженнях зазначає, що всі етноси характеризуються певними стійкими ознаками (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, самоназвою тощо), які формуються у взаємозв'язку з певними передумовами – територіальними, природними, соціально-економічними, державно-правовими та ін. В останні десятиліття XX та початку XXI ст. дедалі частіше стали використовувати поняття та розуміння національного розвитку «бездержавних» народів. До цієї групи відносять етнічні спільноти на території Центральної та Східної Європи (більшість слов'янських народів, серед них – і український), інтегруючим чинником яких є не спільність економічного розвитку, а культура, освіта та мова [2, с. 167; 5]. Аналізуючи такі думки та тенденції, варто зауважити, що освітні та культурні архетипи у представників українського етносу є найбільш яскраво вираженими, ніж скажімо, політичні чи соціальні. Оскільки більшість архетипів українця були сформовані саме літературною творчістю, системою навчання та виховання тощо. Наприклад, архетипічні образи: Катерини та Назара Стодоли у Т. Шевченка, Марусі у У. Самчука, Енея у І. Котляревського та ін., архетипічні характери козацтва, письменників-шістдесятників та багато ін.

Так, А. Шевцова у своєму дослідженні щодо виникнення, розвитку, формування і становлення національного архетипу, і українського зокрема, дійшла висновків, сформульованих ще на початку XVII ст. англійським ученим Ф. Беконом та обґрунтованих пізніше ще багатьма вченими: свідомість народу формує діалектичний взаємозв'язок природно-фізичних та соціально-культурних факторів і мову, яка відображає його специфіку; національний архетип є досить складним явищем і представлений різними психологічними та соціальними компонентами, він формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування і життєвої сили в побудові етнічного образу. Науковець зазначала, що, пристосовуючись до соціальних умов, особистість розвиває в собі переважно саме ті риси характеру, які дозволяють їй почуватися комфортно в такому суспільстві, але поряд із цим вона підсвідомо засвоює пріоритетні та провідні норми, правила, поведінкові реакції саме того народу, де зростає, виховується, набуває психологічної зрілості тощо [5].

Так, наукові пошуки А. Шевцової дають змогу виокремити декілька етнічних архетипів, які визначають провідні детермінанти сучасного психологічного супроводу осіб з особливими потребами в Україні: емоційність, релігійність, сімейність, працелюбність, музичність, толерантність та деякі інші [4]. С. Софійчук стверджує, що характерною та однією з провідних для українців є риса

інтровертованості. Ця особливість виявляється в певній спрямованості на свій внутрішній світ. Саме тому, вважає дослідник, в українському суспільстві родина, найближча громада, школа (колектив класу) відіграють велику роль і мають особливу цінність у формуванні особистості, зокрема і важливу роль такі громади відіграють у психологічному супроводі осіб з особливостями психофізичного розвитку [1].

Проте поряд із позитивними характеристиками та елементами структури архетипу колективний несвідомий образ наповнений низкою негативних характеристик, таких як: комплекс меншовартості, переконання «другосортності» нації та всього, що має ярлик «власне», «українське», «українська якість»; зневіра (відсутність відповідальності та віри у власноручну зміну якості життя, благополуччя, здоров'я, добробуту та ін.); марновірство і довірливість; інфантильність та незрілість; безвідповідальність за майбутнє; нездатність до вольових рішень та кардинальних змін; віра в фінансове щастя та всевладність грошей тощо.

Підкреслимо, що формуванню таких ознак архетипу українця, а саме його складника Тінь, сприяє низка факторів, зокрема засоби масової інформації, нав'язувані стереотипні погляди на Україну інших країн, сформований негативний імідж українців як ледарів, безвольних та слабкодушких осіб та ін.

Дослідженню основ українського національного архетипу багато уваги приділяв видатний науковець В. Липинський, який наголошував, що українцям характерна: емоційність як у побуті, так і у процесах державотворення. Вчений зазначав, що «надмірна чутливість за ослабленої волі та планованості дій призводить до легкої запальності й швидкого охолодження, посилюється зацікавленістю до яскравих дрібниць та байдужістю до справді важливих речей. Наші національні особливості можуть стати творчою силою за умови, якщо ми будемо більше уваги приділяти організаційному складнику та традиційно розважливому вихованню як молодого покоління, так і народу загалом. Українська емоційність, «нота серця» зможе дати гарні результати лише в поєднанні з розумом, логікою, пам'яттю і волею» [2, с. 213–214].

Подібні риси національної поведінки та характеру підкреслював і філософ Г. Сковорода. Він наголошував, що українці часто використовують визначення «Ми», але поводяться на практиці досить часто індивідуалістично та егоїстично, порушуючи етнічну спільність, за умов невдачі українці часто намагаються знайти того, на кого можна перекласти провини. Це яскраво, як зазначає Г. Сковорода, простежується у народних приказках «моя хата з краю», «після мене хоч трава не росте» та ін. [2, с. 99].

Об'єктивно за результатами проведеного аналізу наукової літератури натепер ми можемо констатувати, що в Україні сформувалася певна структура архетипів навчання й виховання осіб з особливостями психофізичного розвитку, яку можна розглядати через 4 компоненти, які притаманні всій системі архетипів. Тобто будь-який окремо взятий для розгляду архетип: Матері, Батька, Управлінця, Тіні, Аніми чи Анімуса в українському контексті педагогіки та психології осіб з особливими потребами можна розглянути за такими описовими компонентами, як: емоційний компонент, когнітивний компонент (або особистісно-раціональний), культурно-історичний та соціальний (або соціально-побутовий). Також кожен з чотирьох компонентів можна додатково розглядати за рівнем прояву, формою та умовами вияву.

Відповідно до зазначеного етнонаціональні архетипи розкриваються через когнітивну, емоційну, культурно-історичну та соціальну сфери існування соціуму. Тому компонентами етнонаціонального архетипу психологічного супроводу осіб з порушеннями психофізичного розвитку нами було визначено емоційний, когнітивний, культурно-історичний та соціальний.

Показниками емоційного компонента є емоційний досвід сприймання того чи іншого образу особи з особливими потребами (особистості загалом, її зовнішнього вигляду, поведінки тощо) чи події, вчинки цієї особи. Когнітивний компонент встановлюється через самооцінку, «Я-образ», самопостереження, самоідентифікацію, самосприймання та самоопис. Культурно-історичний компонент визначається через історичний досвід, культурну спадщину, традиції та звичаї. Соціальний компонент архетипу розкривається через соціально-побутові реалії соціуму, його внутрішньополітичне та зовнішньополітичне становище та забезпечення прав осіб з порушеннями психофізичного розвитку.

Висновки. Погоджуючись із багатьма тезами представників різних шкіл, дослідженнями вчених щодо архетипів психологічного супроводу осіб з порушеннями психофізичного розвитку, вважаємо однак, що жодний не дає цілісного і всебічного уявлення про сутність і характер архетипу та його вплив на стан сучасної спеціальної психології та педагогіки, вплив на ставлення суспільства до осіб з особливостями психофізичного розвитку зокрема. Оскільки архетип, як і менталітет, одночасно є і одвічною, природною, стабільною і модерною, мінливою феноменальною категорією. Крім того, наукові дослідження різних підходів досить щільно поєднані та переплетені між собою, останнім часом вони більше доповнюють, ніж протистоять один одному. Етнічний архетип як певний інтегральний феномен є важливою ланкою поміж його особистісними та соціальними

складовими характеристиками, що впливають на визначення та самоідентифікацію суспільства. Він є своєрідним підґрунтям для продукування певних характеристик діяльності (наприклад, навчання, виховання, супроводу чи просто ставлення соціуму до осіб з особливими потребами) та фундаментом для розвитку особистості, її участі в певних ідентифікаційних практиках та процесах самопізнання.

Література:

1. Жорнова О. Ідентифікатори повсякденної активності особистості як прояви архетипової етнічної поведінки. 2017. Харків. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2007_8/gornova.htm.
2. Ніковський О.О. Етнопсихологія. Вінниця : ЮрмКМ, 2004. 381 с.
3. Олійник М. Психологія освітології. Чернівці : Джерело, 2016. 398 с.
4. Пагава Д. Психологія освіти: стереотипи та архетипи. Київ. 2018. URL: <http://newismit/pagawa/il.if.ua/kte23.htm>.
5. Парахонський Б. Вплив архетипів на побутове та світське життя етнічного українця. Київ. 2017. URL: [http:// parah.satr.-34rtyu.rtuud12.ua.htm](http://parah.satr.-34rtyu.rtuud12.ua.htm).

Vovchenko O. A. Determinants of modern psychological support of persons with peculiarities of psychophysical development in the context of peculiarities of Ukrainian mentality

The article is devoted to the problem of influence of mentality and authentic ethnic archetypes on the formation of the system of special education and special psychology in the context of training and education of persons with special needs. It should be noted that the main focus of the article is that adapting to social conditions, the person develops mainly those traits that allow him to feel comfortable in a given society, but at the same time, he subconsciously assimilates priority and leading rules, behavioral reactions of the very people where they grow up, are nurtured, and are becoming more mature. The uniqueness and novelty of the study lies in the discovery of the phenomenon of archetype, as one of the determinants of the formation and development of modern special psychology in Ukraine, in particular the peculiarities of psychological support of such persons and their attitude to the Ukrainian society. Archetypes contain personal and social components that influence the definition and self-identification of a society and all its systems. It is a kind of basis for the production of certain characteristics of the activity, in particular training, education, support of persons with developmental disabilities and in general the attitude of the society to persons with special needs.

The author defines the state of development of the problem and the basic conceptual approaches to its research. The state of modern special psychology and special pedagogy in the context of the study of archetype of Ukrainian society is characterized. The author examines two main methodological approaches to understanding the phenomenon of formation and influence of authentic archetypes and ways of their preservation, reproduction with further implementation in the cycle of the system of education and upbringing: "situational" or "constructive" and "naturally historical".

According to scientific research, the author proposes to consider ethno-national archetypes in the system of special pedagogy and psychology in Ukraine through four components: emotional, cognitive, cultural-historical and social. It is also stated that each of the four components can be further considered by the levels of manifestation, form and conditions of expression.

Key words: *person with special needs, mentality, ethnic archetype, special psychology, special pedagogy, psychological support for persons with special needs.*